

Чук О. І.,

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка, м. Кременець

ЕМОЦІЙНО-СМИСЛОВА ДОМІНАНТА “СУМНИХ” РОМАНІВ А. СВИДНИЦЬКОГО ТА Г. КЕЛЛЕРА

У статті досліджено особливості емоційно-сміслові домінанти в реалістичних романах А. Свидницького та Г. Келлера. У статті висвітлено проблему типологічних аналогій і відмінностей в семантичних комплексах у творах українського та швейцарського письменників. Проза А. Свидницького та Г. Келлера інтерпретована з нових теоретичних позицій.

Ключові слова: реалізм, “сумний” текст, семантичні комплекси.

The peculiarities of the emotional-semantic dominant in the realistic novels by A. Svydnytsky and G. Keller are explored in the article. The article highlights the problem of typological analogies and differences in the semantic complexes of the works of fiction by A. Svydnytsky and G. Keller. The prose by A. Svydnytsky and G. Keller is interpreted in a new theoretical light.

Key words: realism, a “sad” text, semantic complexes.

До аналізу роману “Люборацькі” А. Свидницького (1886) звертали ся багато українських дослідників (І. Франко, Ом. Огоновський, М. Зеров, В. Герасименко, М. Сиваченко, П. Хропко, Н. Жук, Є. Сохацька, О. Сидоренко та ін.), однак досі цей роман не розглядався спеціально в контексті німецького роману виховання другої половини ХІХ ст., і зокрема – у порівняльно-типологічному зіставленні з німецькомовними романами швейцарського письменника Г. Келлера. Творчість Г. Келлера активно досліджували й досліджують зарубіжні науковці (Н. Баннікова, В. Бауманн, Є. Брандіс, С. Гіждеу, Р. Данилевський, А. Зуєв, Г. Лукач, Н. Павлова, В. Пашигорев, В. Релли, В. Седельник, К. Фер, А Хаузер, А. Цех та ін.), проте німецькомовна проза відомого швейцарського романіста-реаліста не стала об’єктом активного перепрочитання з нових і незаангажованих методологічних позицій сучасними українськими літературознавцями. Як виняток, можна назвати принагідне зіставлення роману “Der grüne Heinrich” Г. Келлера з “Люборацькими” у статті відомого українського компаративіста Д. Наливайка “Типологія української реалістичної літератури на європейському тлі” [7, с. 307].

Романи українського та німецького письменників цілком вписуються у парадигму “...класичного психологізму ХІХ століття, для якого вирішальним принципом було пояснення, явне або приховане” [4, с. 335]. Цю думку Л. Гінзбург можна доповнити: певні особливості зображення характерів персонажів з допомогою психологічної портретної характерис-

тики або пояснення їхньої поведінки може слугувати матеріалом для дослідження психології (або психопатології) самого письменника.

У нашому дослідженні ми використовуємо концептуальні ідеї сучасного російського психолога В. Беляніна, які ґрунтуються на аналізі різножанрових і різностильових канонічних текстів російської та зарубіжних літератур. Ідея дослідження психології автора в принципі не є новою, але теорія російського дослідника є не синтезом вже відомих досліджень, а цілком самостійним напрямом психолого-літературознавчого прочитання художніх текстів. В. Белянін пропонує операціональну типологію особистості, в основу якої покладено наступні ідеї: будь-який мовний елемент зумовлений як лінгвістичними, так і психологічними закономірностями; різноманітність текстів пояснюється психологією їхніх авторів, тому текст є “живим” свідчення акцентуації особистості (під акцентуацією розуміється так званий “проміжний варіант” між нормою (темпераментом) і патологією); організовуючим центром художнього тексту є емоційно-сміслова домінанта, яка породжує певний тип акцентуації, а також впливає на морфологію, синтаксис, семантику, стиль [2, с. 4]. Іншими словами, вчений пропонує авторську методіку прочитання художніх творів, намагаючись привернути увагу дослідників до проблеми розшифрування психології автора у знаковому аспекті.

Проаналізувавши існуючі типології автора (насамперед Ф. Шиллера, Д. Овсяніко-Куликовського, Р. де Гурмона, Р. Мюллера-Фрейнфельса, К. Г. Юнга та ін.) В. Белянін виявив, що всі вони фактично підпадають під два типи позицій автора, запропоновані автором архетипної теорії К. Г. Юнгом: екстравертну та інтровертну [2, с. 37–38]. Нагадаємо, що екстравертна позиція у візії швейцарського психолога і психіатра є такою психологічною орієнтацією, за якої автором керує несвідомий творчий імпульс. За умови інтровертної позиції автора у його творчості утверджуються свідомі наміри і протиставляється “я” письменника неусвідомленій сфері.

Для В. Беляніна проблема творчого процесу пояснюється прагненням письменника зберегти цілісність психіки завдяки або всупереч своїй психічній хворобі. Метою психолога було “показати, що особливий індивідуальний ракурс зовнішнього і внутрішнього світу, відображений у тому чи іншому художньому тексті, є певною структуризацією, впорядкуванням і вербалізацією картини світу автора як особи, що володіє певними типологічними характеристиками” [2, с. 50]. Таким чином, згідно його класифікації кожному типу тексту відповідає певна акцентуація, яка визначає світогляд письменника: “світлому” тексту властива паранояльність, “темному” – епілептоїдність, “веселому” – гіпоманіякальність, “сумному” – депресивність, “красивому” – істероїдність, “складному” – шизоїдність.

На нашу думку, романи “Люборацькі” А. Свидницького та “Зелений Генріх” Г. Келлера є “сумними” текстами, які вповні представляють збіжні картини світу українського та німецького письменників-реалістів. “Сумні тексти” визначаються як твори з молодими персонажами, які життєрадісні та сповнені надій і сподівань, але вмирають у розквіті сил. Сенс життя, як зображено у таких творах, полягає в тому, щоб любити життя, але, водночас, життя відповідно до такого світовідчуження важке й виснажливе, тож смерть для життєлюбних персонажів приходить як порятунок. За В. Беляніним, у структурі емоційно-сміслові домінують “сумних” текстів головну роль відіграють такі семантичні комплекси, як вік, багатство / зубожіння, радість / смуток, життя / смерть, жаль, підлеглисть, тяжкість, запах та ін., прочитати які можна, дослідивши художні твори, як ми вже згадували вище, у знаковому аспекті [2, с. 139–146].

Сучасні філологи наголошують, що за словом (яке не є лише знаком) “ховаються концепти, включені в більш високі сфери знань, що в цілому є знанням про світ” [5, с. 22]. Слід зазначити, що, звертаючись до термінології сучасної когнітивної лінгвістики, семантичні комплекси, які вирізняє В. Белянін, можна також назвати концептами. За класичним визначенням російського вченого Ю. Степанова, концепт є своєрідним згустком культури у свідомості людини, “те, у вигляді чого культура входить у свідомість людини, те, за допомогою чого людина сама входить у культуру”. Це набір “уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово. На відміну від понять концепти не тільки мисляться, вони переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень” [10, с. 40–41]. Однозначних визначень концепту не існує, але нам видається вдалою дефініція М. Нікітіна, який, солідаризуючись із відомим російським лінгвістом Є. Кубряковою, визначає концепт як ідеальну абстрактну одиницю, якою оперує людина в процесі мислення, і яка відображає увесь здобутий людиною обсяг знань [8, с. 53–64]. Судячи зі тезаурусу В. Беляніна, у “Психологическом литературоведении” автор оперує не одиничними концептами, а такими концептами, що відносяться до цілого ряду понять – так званими концептуальними категоріями. Аналіз наукових публікацій дозволяє стверджувати, що у когнітивній лінгвістиці аналізуються та описуються переважно категорії етнічні, морфологічні, лексичні, фразеологічні та синтаксичні. Сьогодні ж спостерігаємо активне залучення здобутків когнітивістики до власне літературознавчої науки, скажімо, до генології [3, с. 478–488].

Сюжет роману “Люборацькі” розгортається переважно через зображення трагічної долі молодих персонажів – Антося, Масі, Орисі та Теклі. Спершу автор акцентує на молодості Люборацьких, особливо на молодому Антосеві. Семантичний комплекс ВІК у даному випадку асоціюється з рухом: “З Антося ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бі-

гав, і ні рів, ані тин його не спиняли, та був хитрий, як лисиця” [9, с. 103]. Минуле ідеалізується (ідеалізація пов’язана з депресивністю), молодість виключно пов’язана з красою (описи вроди Антося, Масі, Орісі, Теклі та Галі) та активною життєдіяльністю (витівки Антося). У найтепліших тонах змальовує своє безжурне дитинство головний герой роману Г. Келлера Генріх. Вимушене проживання з родичами у віддаленому селі Швейцарії сповнене приємних спогадів – Генріх тут знаходить перше кохання; вдосконалює навички художника-початківця, водночас відкриваючи для себе мальовничу природу; бере участь у місцевих святкуваннях і вивчає розмірене патріархальне життя селян тощо. У селі хлопцеві відчуває розуміння, піклування і любов навіть далеких родичів, а також сердечну підтримку його перших дилетантських дослідів із живопису.

Зауважимо, що вагому роль у змалюванні чудового минулого у романах А. Свидницького та Г. Келлера відіграють образи їжі. Споживання їжі в минулому ідеалізується авторами, яке в “Люборацьких” носить сімейний, а в “Зеленому Генріху” як сімейний, так і суспільний характер. Генріх з особливим пієтетом згадує кулінарні здібності матері, а особливим спогадом зі шкільних літ для нього є той випадок, коли він був змушений пропустити обід і відчути голод. М. Бахтін зауважував, що для ідилії є типовим сусідство дітей і їжі, оскільки таке сусідство проникнуто початком росту і оновлення життя: “В ідилії діти часто є сублимацією статевого акту і зачаття, у зв’язку із зростанням, з оновленням життя, із смертю (діти і старий, гра дітей на могилі і т. п.)” [1, с. 376]. Таке сусідство дітей і їжі часто спостерігаємо в “Зеленому Генріхові”, особливо під час опису родинних вечерь, які часто переростають у бенкет. Такі ж “звичасві” бенкети, безрозсудливе “свято черева”, любляють і старі Люборацькі [9, с. 60].

Спершу священицька родина Люборацьких щаслива у своєму патріархальному побуті, який тримається на дотриманні прабатьківських звичаїв і щоденній праці. Зауважимо, що кожен з Люборацьких плекає свою мрію, яка ніколи не здійснюється: священик мріє про панське виховання для своїх старших дітей Масі та Антося; Люборацька надіється зберегти родину як цілість; Мася мріє про шляхетське майбуття, у якому не буде місця для її родичів-“хлопоманів”; Антось має дві потаємні мрії: стати чесним священиком, справжнім просвітителем для сільської громади і про якнайшвидший шлюб з коханою Галею. Сповнені таких різних надій, молоді Люборацькі теж по-різному, але однаково трагічно завершують своє життя: від розпуки помирає Антось, самогубством завершує свою “боротьбу” за панство Мася, від руки п’яного чоловіка гине Оріся, а найменша Текля втікає від жорстокого життя до монастиря. На думку, В. Шевчука, саме “Текля з-поміж дітей Люборацьких і справді єдина незіпсована душа, вона незмінно перебуває в лоні родини і свого ет-

носу, тож не зазнала душевних деформацій, як інші діти, через освіту чи неприродне заміжжя...” [11, с. 29]. Село німецької Швейцарія у баченні Генріха Лее постає стражем прабатьківських звичаїв і сердечних стосунків між людьми, які не цураються важкої праці й проблематично сприймають суспільні переміни, живучи відокремлено й водночас вільно, не відаючи свого простого щастя. Таким чином, у романах А. Свидницького і Г. Келлера спостерігаємо як “емоційне обрамлення і оцінка часу в “сумному” тексті змінюються від минулого, яке прекрасне, але в якому зроблено багато багату помилок, через теперішній час, який несе страждання і почуття провини за минуле, до майбутнього, в якому чекають тільки самотність, холод, смерть” [2, с. 140].

“Сумні” тексти традиційно закінчуються смертю персонажів. Мабуть, симптоматичним є те, що у першій редакції “Зеленого Генріха” Г. Келлер теж обрав саме таке завершення життєвого шляху головного героя. На смислових значеннях семантичних компонентів СМЕРТЬ і ЖИТТЯ у романах А. Свидницького та Г. Келлера слід зупинитися докладніше. Наприклад, образу реальної смерті набувають сумні розмови товаришок Масі після її від’їзду на навчання до пані Печержинської. Вони згадують, що “випровадили товаришку, як на цвинтар” і пророчо передбачають, що у статусі подруги Маса вже не повернеться, оскільки “запаніє, злукавіє, то все одно, що і вмерла” [9, с. 62] (підкреслення у цитатах наше. – О. Ч.). Перефразовуючи назву відомого есею Ж. -П. Рішара, зауважимо, що “постаті смерті” структурують текст роману Г. Келлера, адже головні віхи життя Генріха позначені фактами смерті близьких, шкільних товаришів чи друзів. Загалом компоненти СМЕРТЬ і ЖИТТЯ постійно набувають різних семантичних значень, видозмінюючись у різних образах. Так, патріархальність і древність села, родом з якого був батько Генріха, підкреслюється описом сільського цвинтаря: “Маленький цвинтар, який було розміщено навколо древньої, але завжди святково прибраної церкви, за весь час ні разу не розширювався, і тепер його земля складається буквально з одних зітлілих кісток минулих поколінь...”. Наратор зауважує, що смерть невід’ємна від життя, оскільки домовини ведуть свій рід від ялин-гігантів, які ростуть на горах поблизу села, а добротне полотно, яке виготовляють місцеві ткалі на саван теж “виросло” на полях. Земля цвинтаря, попри те, що вона холодна й чорна, теж поєднана з життям, яке буває у вигляді соковитої зеленої трави, троянд і жасмину [6, с. 31–32]. Постаті смерті навчають Генріха життя – раптова смерть батька у розквіті сил і його образ стають дороговказом для сина майстра Лее; жалюгідна смерть старезного чоловіка крамарки Маргрет стає символом тлінності земного життя; спостереження за боротьбою за життя смертельно хворої бабусі теж є уроком життя. Нехтуванням смертю, покора плину долі – ці ідеї спостерігаємо в розділі роману, присвяченого “тан-

цям смерті” – прадавньому звичаю танців на поминках, коли сільська молодь, забувши про нещодавні удавані і справжні сум і сльози, весело п’є вино і танцює вальс.

В. Белянін висновує, що “герой “сумних” текстів у молодості робить помилки і, оцінюючи своє життя як ряд помилок, невдач і труднощів, постійно відчуває самотність” [2, с. 150]. Справді, самотній Антось в останні хвилини життя гірко звинувачує у своїй недолі семінарію. Справжніх друзів Антось так і не набув і до цього вочевидь спричинилося навчання, яке зробило жорстоким його серце. Генріх теж постійно почувається чужим навіть із власною родиною чи жінками, в яких закохується. Перманентна тяга до закоханості у Генріха упродовж його юнацьких літ теж свідчить про самотність протагоніста роману Г. Келлера і намагання знайти споріднену душу. На відміну від Антося, таку споріднену душу молодий Лее знаходить у особі Юдіфи.

ЗУБОЖІННЯ теж є знаковим компонентом для сюжету “Люборацьких” і “Зеленого Генріха”. Острах Люборацької перед зубожінням кардинально змінює долю Орисі, яку насильно віддають заміж за нелюба. Страх перед злиднями змушує Антося до фатального шлюбу з негарною та старою сестрою архірея, який хоч і не передбачає сімейного щастя, зате гарантує дохід парафіяльного священика. Страхітлива перспектива втратити будинок – єдине майно – й опинитися на вулиці смертельно підточує здоров’я шляхетної матері Генріха. Злидні й пов’язане з ними напівголодне життя змушують Лее здійснити “переоцінку цінностей” і спонукують задуматися про майбутнє. Зрештою прагматичний розум підказує Генріху обрати не високу, але неприбуткову професію художника, а більш вигідну – державного посадовця.

Семантичний компонент СТАРІСТЬ у аналізованих текстах вербалізується у образах-характерах матерів протагоністів. Люборацька помирає на руках у чужих людей, материнське серце якої вбиває розповідь співрозмовника про суїцид її старшої доньки Масі. Плітки про банкрутство й непомірні борги Генріха, вимоги кредиторів призводять до смерті пані Лее, яка так і не довідається про певні успіхи свого єдиного сина. Бідолашні матері, які наприкінці життєвого шляху так потребують опіки від дітей, помирають самотніми й, очевидно, з гіркими відчуттями неопікленості та безнадії.

Отже, семантичні компоненти ВІК, СМЕРТЬ, ЖИТТЯ, САМОТНІСТЬ, ЗУБОЖІННЯ, СТАРІСТЬ в аналізованих романах А. Свидницького “Люборацькі” та Г. Келлера “Зелений Генріх” набувають певних смислів. Специфіка їхньої вербальної маніфестації вказує на те, що досліджувані романи слід зарахувати до “сумних” текстів, що, в свою чергу, свідчить про наявність депресивної акцентуації авторів. Перспективу нашого дослідження вбачаємо у подальших розвідках зі застосуванням операціональної ти-

пології з метою виявлення типологічних рис реалізму в знаковому аспекті на матеріалі української та зарубіжних літератур.

Література:

1. Бахтин М. Слово в романе // Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет / Михаил Бахтин. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 72–407.
2. Белянин В. П. Психологическое литературоведение: текст как отражение внутренних миров автора и читателя: [монография] / Валерий Павлович Белянин. – М.: Генезис, 2006. – 320 с.
3. Бовсунівська Т. В. Основи теорії літературних жанрів / Тетяна Володимирівна Бовсунівська. – К.: Київський університет, 2008. – 519 с.
4. Гинзбург Л. О психологической прозе / Лидия Гинзбург. – Л.: Худож. лит., 1971. – 464 с.
5. Евдоковец М. Г. Современные подходы к изучению значения слова // М. Г. Евдоковец // Мова і культура: [науковий журнал / гол. ред. Бураго Д. С.]. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. I (113). – С. 21–28.
6. Келлер Г. Зеленый Генрих : [роман; пер. с нем. Ю. Афонькина, Н. Бутовой, Д. Горфинкеля, Г. Снимщицковой, Е. Эткинды и примеч. Е. Брандиса и Б. Замарина] / Готфрид Келлер. – М.: Худож. лит., 1972. – 736 с. – (Библиотека всемирной литературы. Серия вторая: Литература XIX века. Т. 88).
7. Наливайко Д. Типологія української реалістичної літератури на європейському тлі // Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 277–312.
8. Никитин М. В. Развернутые тезисы о концептах / М. В. Никитин // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 53–64.
9. Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси / А. П. Свидницький; [передм. П. П. Хропка]. – К.: Наукова думка, 1985. – 570 с.
10. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования / Степанов Ю. С. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
11. Шевчук В. Класик “розумного битопису” / Валерій Шевчук // Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та ст. / Анатолій Свидницький; упоряд. Р. Мовчан. – К.: А. С. К., 2006. – С. 5–46. – (Б-ка укр. л-ри).